

ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР И ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА ВЪВ ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ 1350 – 1352 Г.

Момчил Младенов

IVAN ALEXANDER AND THE POLITICAL CRISIS IN BYZANTIUM DURING THE 1350 – 1352

Momchil Mladenov

Abstract: *The deterioration of relations between John VI Kantakouzenos and John V Palaiologos, portending a new civil war. In the late spring of 1351, the young Emperor, who was in Thessalonica at that time, concluded an agreement with Stephen Dušan. Conflicts between the two dynasties lasted for more than three years. John Kantakouzenos launched an extensive diplomatic activity. In the beginning Ivan Alexander supports him. According to the author, this is related to the plans of John Kantakouzenos to oppose the Ottomans. Later the Bulgarian ruler refused his aid. This is due to Stefan Dušan's plan. The sister of the Bulgarian ruler, Theodora, lives in Serbia. She must become the wife of the young Emperor. Meanwhile the old Emperor's troops gained an important victory at Didymoteichon in October 1352. It's all about it. Bulgaria does not receive any benefit from interfering with the Byzantine civil war.*

Keywords: *Byzantine civil war, Bulgaria, Serbia, the Ottomans.*

През есента на 1350 г. Византийската империя пристъпва към действия за възвръщане на своя контрол над редица градове и области, които през предходните години са попаднали под сръбска власт. Първа стъпка в тази насока е пристигането на Йоан VI Кантакузин и Йоан V Палеолог в Солун през септември същата година. Последвалата военна кампания на ромеите води до овладяването на Скопие, Верея, Воден, Петра, Соск и други селища. Сръбският крал Стефан Душан реагира преди всичко по дипломатически път. Той започва тайни преговори с Йоан V Палеолог за съвместни действия против Йоан Кантакузин. С това се създават условия за избухването на ново напрежение и подновяване на кризата в империята.

Настоящите бележки имат за цел да обърнат внимание на позицията на цар Иван Александър в последвалите събития. Въпросът вече е поставян, но отделни детайли остават в страни от вниманието на изследователите, а други търпят по-различна интерпретация. Избрания период е продиктуван от ограниченията на сведенията в писмените извори по отношение на българското участие в ромейските междуособици.

Като цяло обстоятелствата благоприятстват временното сближение между Стефан Душан и Йоан V Палеолог, защото Кантакузин се завръща в Константинопол и съсредоточава вниманието си върху поредния конфликт между Венеция и Генуа. Сръбският владетел, разбира се, не разчита единствено на дипломатията. През януари 1351 г. неговата армия влиза отново във Воден (дн. Едеса) и Верея. По същото време Йоан Кантакузин е уведомен за недоволството и протестите на цар Иван Александър по повод османските набези на територията на Българското царство (**ГИБИ 1980**, 379 – 390). Имат право изследователите, които виждат по този повод индикатор за поредното влошаване на отношенията между Търново и Константинополските управници (**Ангелов 1990**, 466). Освен това става ясно, че за българската страна нашествията на османците са проблем, който вече е на дневен ред в политическата концепция за южните предели на царството.

Отговорът на Константинопол е добре известен. През пролетта на 1351 г. ромейска делегация посещава Търново и предлага България да отпусне финансови средства за издръжката на византийския флот, който да охранява Проливите. Дипломатическата акция е описана както в мемоарите на самия Кантакузин (**ГИБИ 1980**, 391 – 392), така и в един наративен текст, известен в нашата историография с названията „Българска анонимна хроника“ или „Безименна летопис“ (**Тютюнджиев 1992**).

Днес редица автори се съмняват, че действителната цел на Йоан Кантакузин е да противодейства на османците. Като обяснения се изтъква, че става въпрос за стремеж да се изострят българо-сръбските отношения (**Ангелов 1990**, 467 – 468; **Йончев 1985**, 179, **Тютюнджиев 1992**, 116) или събраните средства да се използват за война срещу сърбите и други противници на империята (**Ангелов 1982a**, 113; **Ангелов 1982b**, 127). Предполага се също така, че акцията е подчинена на нуждата да се изгради флот, с който Византия да противостои на Генуа (**Флорински 1882**, 223; **Гюзелев 1995**, 43; **Павлов, Тютюнджиев 1995**, 39). Смятаме, че не бива да се подценява поне още една възможност. А именно да се доверим безрезервно на източниците и да приемем, че в дадения момент Йоан Кантакузин действително има антиосмански планове. Основание ни дават сведенията на другия основен извор за епохата – Никифор Григора. Той съобщава, че по същото време Стефан Душан влиза в контакт с Орхан и предлага династически брак между своя дъщеря и един от синовете на емира. Последния приема предложението, но в крайна сметка преговорите пропадат (**ГИБИ 1983**, 191). Византийският историк уверява читателите си, че главната цел на Стефан Душан е по този начин да защити пределите на държавата си от османски походи. Всъщност имаме по-скоро подчертан стремеж за пълна изолация на Йоан Кантакузин. Сръбската дипломатия използва не само противоречията между него и Йоан V Палеолог, но прави сериозен опит и да откъсне узурпатора от най-верния му съюзник – османците. Този извод изглежда се подкрепя от

думите на самия Кантакузин, който окачествява сръбския господар като „завистник“ и „заговорник“ (ГИБИ 1980, 393). В очите на императора-писател наистина се очертават контурите на „заговор“ срещу него. От друга страна съгласието на емира Орхан да се обвърже със сръбските планове говори, че той последователно използва всяка възможност да играе ролята на арбитър между балканските владетели. Обграден от врагове, Йоан Кантакузин намира единствения изход като се обръща към цар Иван Александър. Ето защо по всяка вероятност в момента той е искрен и има намерение да ограничи влиянието на османците върху балканските дела. Бързае да подчертаем, че тази позиция е краткотрайна и не оказва съществено влияние на традиционно топлите му връзки с османската династия.

Но да се върнем към българо-византийските преговори. Първоначално цар Иван Александър подкрепя идеята за отпускането на парична помощ, но в следствие се отказва от първоначалните си намерения. Показателно за значението, влагано от Кантакузин в тези преговори, е че той прави повторен безуспешен опит да привлече българския суверен. Според сведенията на изворите промяната в политическата линия на Търново става по внушение на сръбския владетел (ГИБИ 1980, 392–393; Тютюнджиев 1992, 87)¹. В литературата се изтъкват различни виждания за обяснение на описаните събития. Едни автори предполагат, че в началото Иван Александър е склонен да подкрепи Константинопол, защото към дадения момент се регистрира временно охлаждане на отношенията между България и Сърбия (Флорински 1882, 226–227; Ангелов 1982а, 112). От друга страна се акцентира върху идеята, че поддръжката на византийския флот не гарантира сигурността на българските предели, защото Кантакузин винаги може да използва малоазийските си съюзници срещу Търново (Матанов 1988, 34–35; Матанов 2016, 74). Други изследователи изтъкват, че Стефан Душан прави политически отстъпки на България, за да осуети съюза между Търново и Константинопол (Тютюнджиев 1992, 112). Не на последно място се отправят и директни обвинения по адрес на цар Иван Александър, че сляпо следва волята на сръбския владетел (Божилков 1985, 159; Божилков 1999, 601–602). Напоследък се изказва и виждането, че в българския двор решават за по-разумно, исканите от Кантакузин финансови средства да се използват за изграждане на крепости и заплащане на войската (Овчаров 2017, 80).

От своя страна бихме искали да обърнем внимание на следните моменти. Първо, следвайки последователността на събитията виждаме, че цар Иван Александър е готов да се включи в една съвместна акция срещу османските нападения. Успешните рейдове от предходните години и по-

¹ Сведението се повтаря и в Хрониката на влашкия монах Михаил Мокса от 1620 г. (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 74).

раженията на българските войски в ранните сблъсъци с турците показват, че Българското царство не е в състояние самостоятелно да гарантира сигурността по южните си граници. За това е логично Търновският двор да използва всяка възможност за решаване на надвисналите проблеми. Следователно цар Иван Александър трябва да има сериозни причини да откаже подкрепата си за така очертаните антиосмански мерки. Второ, натрупаните противоречия между балканските сили, недоверието, съмненията или политическото късогледство може би не са достатъчни за обяснение на промяната в позицията на цар Иван Александър. Ето защо смятаме, че може да се дискутира и още една възможност. Бързаме да уточним, че според нас е пресилено да се говори за това, че българският владетел сляпо следва политиката на Стефан Душан. Но в същото време както отбелязахме изворите говорят, че именно сръбският повелител е в основата на завоя на българската дипломатия. Смятаме, че отговорът се крие в едно сведение на Никифор Григора по повод преговорите между Стефан Душан и Йоан V Палеолог. Византийският автор твърди, че по настояване на сръбската страна младият император трябва да се разведе със съпругата си, Елена (дъщеря на Йоан VI Кантакузин) и да се омъжи за Теодора – сестра на цар Иван Александър, която по всичко изглежда живее във сръбския двор. Един план, който според образния израз на Григора вдъхва в душата на Кантакузин „много по-тежки страхове от самата смърт“ (ГИБИ 1983, 191; Божилков 1985, № 38, 191 – 192). Няколко неща правят впечатление в текста на ромейския автор. Като архитект на този план е посочен категорично Стефан Душан. Самият Йоан V приема идеята след период на колебания и след като възможностите за отлагане на окончателното решение са изчерпани. Неговото недоверие явно е продиктувано от опита през предходните години, които показва, че българи и сърби използват византийските междуособица само да завземат нови земи от империята. По важното е друго. Според нас именно с кандидатурата на Теодора за съпруга на младия василевс, Стефан Душан успява да откъсне Иван Александър от съюза с Кантакузин. Впрочем тези събития напоследък се отнасят точно към пролетта и лятото на 1351 г. (Радић 1993, 212). Възможността сестрата на българския владетел да стане императрица в Константинопол е онзи момент, който кара търновския престол да застане отново в лагера на противниците на Кантакузин. Слизането на последния от политическата сцена, което се свързва с очакванията за победа на Йоан V Палеолог, дава в очите на Иван Александър далеч по-големи гаранции за елиминиране на османския фактор на Балканите.

Именно през призмата на обрисуваните планове може отново да се погледне към участието на Българското царство в новата фаза на конфликта между Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин. Един конфликт, който съвпада в общи линии с поредната война между Венеция и Генуа, известна още като „войната за Проливите“. Ролята на България в двубоя на италиан-

ските градове в средата на XIV век е обстойно изследвана в литературата (**Гюзелев 1995**, 41 – 48; **Хинковски 2017**, 328 – 335). За това до голяма степен темата остава в периферията на нашето внимание. Все пак щепомним, че първоначално Кантакузин застава на страна на Венеция и това дава повод на генуезкия флот през зимата на 1351 г., да превземе Созопол и други градове по Южното Черноморие. По същото време Българското царство води много интензивни дипломатически преговори с Генуа. Израз на добрите отношения между двете страни е установяването на лигурийски консул в Месемврия (дн. Несебър) (**Хинковски 2016**, 283; **Хинковски 2017**, 331 – 332). Решителния сблъсък във водите на Босфора на 13 февруари 1352 г., между съюзените венецианци, арагонци и византийци, против генуезците завършва с победа за последните. През май Кантакузин подписва сепаративен мир с Генуа, което провокира Венеция да прехвърли подкрепата си в полза на Йоан V Палеолог. На 4 октомври 1352 г. цар Иван Александър подписва дарствена грамота (заповед, повеля) в полза Венеция (**Гюзелев 2001**, 82 – 84), което показва неговата двойствена политика спрямо двете средиземноморски „Велики сили“ (**Хинковски 2016**, 283; **Хинковски 2017**, 334). Трябва да изпреварим малко събитията и дапомним, че на 10 октомври 1352 г. младият василевс също сключва договор с града на лагуната и се задължава да отстъпи остров Тенедос (**Радић 1993**, 221). Вероятно става въпрос за координирани действия на венецианската дипломация, което се стреми да привлече както българският владетел, така и Йоан V Палеолог.

Поредното повишаване на напрежението в империята се отнася към пролетта и лятото на 1352 г., когато младият василевс се установява в Димотика и завзема редица градове в Тракия. Опитът му да превземе и Адрианопол остава неуспешен, защото неговият опонент за пореден път получава помощ от османците (**Радић 1993**, 217 – 220). Междувременно Йоан V се обръща за подкрепа и към цар Иван Александър, което явно се дължи на плановете за брак с неговата сестра. По същото време самият патриарх Калист се опитва да помири враждуващите страни. Той последователно лично се среща с опонентите, но не постига резултат. Междувременно сръбските и български части пристигат в околностите на Димотика. Фактът, че двете славянски войски разполагат лагерите си на различни места се тълкува като израз на липсата на координация в техните действия. Но това може да се дължи и на различното време на тяхното пристигане в околностите на Димотика. Прави впечатление, че числеността на сръбския корпус е 7 000 души, докато този на българските войници остава неизвестен. Вероятно те са доста по-малко и за това броят им не намира място в изворите. Главната цел на съюзниците е да превземат крепостта Емпитий, разположена на север от Димотика. Пристигането на османски кавалерийски корпус от 10 000 бойци, водени от най-големия син на Орхан – Сюлейман, решава изхода на двубоя. Българските войски изобщо не влизат в бой с турците, а се спасяват

зад стените на Димотика. Сърби и византийци (привърженици на Йоан V) се сблъскват с противника, но понасят катастрофално поражение. По голямата част от сръбската армия е избита или попада в плен (**ГИБИ 1980**, 394). Впрочем, солидарни сме с тези автори, които изтъкват важността на сражението, като предвестник за големите успехи на османците в бъдеще (**Радић 1993**, 222, бел. 234).

Не бихме казали, че в поведението на българския корпус при Димотика има нещо неочаквано. При първата намеса на Иван Александър във византийската гражданска война през 40-те години на столетието, виждаме изпълнение на същия сценарии. След първите поражения армиите на Българското царство неизменно избягват големи, директни сблъсъци с османците. Вероятно основната причина за това е численото превъзходство на противника. Същата картина се повтаря и през есента на 1352 г. Изкушени сме да предположим, че изпратените от Иван Александър части имат заповед изобщо да не се сражават с турците. По тази логика от една страна българският владетел официално подкрепя Йоан V Палеолог, а от друга не иска да дразни османците и да им дава повод за нови нападения. Колко погрешна е тази линия показват последвалите събития. Първо, до планирания брак между Теодора и младия император така и не се стига (**Божилков 1985**, 191 – 192). Нулевия ефект от помощта на сърби и българи, както проличава под стените на Димотика, обезсмисля в очите на Йоан V Палеолог планираното сродяване с Търново. Второ, непосредствено след сражението за което стана дума, войските на Сюлейман подлагат на мащабно разорение пределите на Българското царство (**ГИБИ 1980**, 395). Основния извод от събитията е ясен и изтъкван нееднократно – участието на търновския суверен в новия кръг на политическата криза в империята завършва без успех. Нещо повече, ролята на българите е ограничена и непоследователна. Това на което ни се иска да наблегнем е, че тази роля се диктува най-вече от ефимерната надежда, че царската сестра – Теодора ще стане императрица в Константинопол. Това трае до един момент. Моментът в който става ясно, че все пак емира Орхан остава трайно на страната на Йоан Кантакузин и последния не може да бъде лесно детрониран. Следователно в разгледаните събития цар Иван Александър разчита по-скоро на благоприятно стечение на обстоятелствата, отколкото на последователни и целенасочени действия срещу османците и главния проводник на тяхното влияние на Балканите, в лицето на Йоан VI Кантакузин.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов 1982б: П. Ангелов. България и балканските военни съюзи срещу турския нашественик. – ВИСб, № 4, 126 – 139./P. Angelov. Bulgaria i balkanskite voenni sayuzi sreshtu turskia nashestvenik. – VISb, № 4, 126 – 139.

Ангелов 1982а: П. Ангелов. Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331 – 1371) и Стефан Душан (1331 – 1355). – ГСУ, ИФ, т. 72 за 1978, 1982, 95 – 118./P. Angelov. Balgaro-srabskite politicheski otnoshenia pri tsaruvaneto na Ivan Aleksandar (1331 – 1371) i Stefan Dushan (1331 – 1355). – GSU, IF, t. 72 za 1978, 1982, 95 – 118.

Ангелов 1990: Д. Ангелов. Българо-византийските отношения при Иван Александър. Трети период (1347 – 1352 г.). – В: Д. Ангелов. Из средновековното ни минало. София, 1990./D. Angelov. Balgaro-vizantiyskite otnoshenia pri Ivan Aleksandar. Treti period (1347 – 1352 g.). – V: D. Angelov. Iz srednovekovното ni minalo. Sofia, 1990.

Божилов 1985: Ив. Божилов. Фамилията на Асеневици (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1985./Iv. Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi (1186 – 1460). Genealogia i prosopografia. Sofia, 1985.

Божилов 1999: Ив. Божилов. Политическо безсилие и културен блясък: Иван Александър Асен (1331 – 1371). – В: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999./Iv. Bozhilov. Politicheskoto bezsilie i kulturen blyasak: Ivan Aleksandar Asen (1331 – 1371). – V: Iv. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istorija na srednovekovna Bulgaria VII – XIV vek. Sofia, 1999.

ГИБИ 1980: ГИБИ. Т. X. София, 1980./GIBI. T. X. Sofia, 1980.

ГИБИ 1983: ГИБИ. Т. XI. София, 1983./GIBI. T. XI. Sofia, 1983.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). София, 1995./V. Gyuzelev. Ochertsii varhu istoriyata na balgarskia Severoiztok i Chernomoriето (kraya na XII – nachaloto na XV vek). Sofia, 1995.

Гюзелев 2001: Венециански документи за историята на България и българите от XII – XV век. София, 2001./Venetsianski dokumenti za istoriyata na Bulgaria i balgarite ot XII – XV vek. Sofia, 2001.

Йончев 1985: Л. Йончев. Политически взаимоотношения между България, Сърбия и Византия през XIV век (1341 – 1364). – ИИИ, т. 28, 1985, 149 – 183./L. Yonchev. Politicheski vzaimootnoshenia mezhdu Bulgaria, Sarbia i Vizantia prez XIV vek (1341 – 1364). – III, t. 28, 1985, 149 – 183.

Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993: Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII – XIV век. Велико Търново, 1993./Iv. Lazarov, Iv. Tyutyundzhiev, Pl. Pavlov. Dokumenti za politicheskata istoria na srednovekovna Bulgaria XII – XIV vek. Veliko Tarnovo, 1993.

Матанов 1988: Хр. Матанов. От Азия към Европа. – В: Матанов, Хр., Р. Михнева. От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571 г. София, 1988./Hr. Matanov. Ot Azia kam Evropa. – V: Matanov, Hr., R. Mihneva. Ot Galipoli do Lepanto. Balkanite, Evropa i osmanskoto nashestvie 1354–1571 g. Sofia, 1988.

Матанов 2016: Хр. Матанов. Залезът на средновековна България. София, 2016./Hr. Matanov. Zalezat na srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2016.

Овчаров 2017: Н. Овчаров. Цар Иван Александър Асен. Миротворецът. София-Велико Търново, 2017./N. Ovcharov. Tsar Ivan Aleksandar Asen. Mirotvoretset. Sofia-Veliko Tarnovo, 2017.

Павлов, Тютюнджиев 1995: Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV век). Велико Търново, 1995./Pl. Pavlov, Iv. Tyutyundzhiev. Balgarite i osmanskoto zavoevanie (krayat na XIII – sredata na XV vek). Veliko Tarnovo, 1995.

Радић 1993: Р. Радић. Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993./R. Radić. Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391). Beograd, 1993.

Тютюнджиев 1992: Ив. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново, 1992./Iv. Tyutyundzhiev. Balgarskata anonimna hronika ot XV vek. Veliko Tarnovo, 1992.

Флоринский 1882: Т. Флоринский. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV вѣка. Выпуск первый. С. Петербургъ, 1882./T. Florinskii. Iuzhnye slaviane i Vizantiia vo vtoroi chetverti XIV veka. Vypusk pervyi. S. Peterburg, 1882.

Хинковски 2016: С. Хинковски. За връзките на Асеновата династия с Генуезката република. – В: Великите Асеновци. Съставители: Пл. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново, 2016, 281–285./S. Hinkovski. Za vrazkite na Asenevata dinastia s Genuezkata republika. – V: Velikite Asenevtsi. Sastaviteli: Pl. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo, 2016, 281–285.

Хинковски 2017: С. Хинковски. Имало ли е генуезки консулат в Несебър през втората половина на XIV век? – В: Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов (1943–2012). София, 2017, 328–335./S. Hinkovski. Imalo li e genuezki konsulat v Nesebar prez vtorata polovina na XIV vek? – V: Izsledvania v pamet na prof. d-r Georgi Bakalov (1943–2012). Sofia, 2017, 328–335.